

М. І. Степаненко

Правопис

ПРАВОВИС — сукупність уніфікованих і загальнообов'язкових правил, що встановлюють способи передачі на письмі мови як упорядкованої знакової системи. Відіграє винятково важливу роль у житті будь-якої етнічної спільноти, оскільки є одним із найважливіших її консолідувальних чинників. Формується історично на традиційно-новаційних засадах під дією інтра- та екстралінгвальних факторів, із-поміж яких особливе місце відведено мовному контактуванню. Складається з трьох підсистем: [графіка](#), [орфографія](#) та [пунктуація](#) з властивими їм внутрішніми та зовнішніми ієрархічними зв'язками. Йому притаманні стабільність та динамізм. У різні історичні періоди розвитку мови правописні норми, передусім орфографічні, еволюціонують, нерідко виявляючи суперечливий характер і водночас послідовно зберігаючи традиції писемної мови. Українська мова має понад тисячолітню правописну традицію.

Виокремлюють, зокрема [В. Німчук](#), три умовні, але важливі етапи в історії становлення українського правописного кодексу, кожен із яких має свої специфічні особливості:

- давньокиївський (10—14 ст.),
- староукраїнський (остання чверть 14—18 ст.),
- новоукраїнський (19—21 ст.).

Основою формування давньокиївського П., який ґрунтувався на фонетичному принципі, була старослов'янська орфографія, що поширилася в Київській Русі зі сфери конфесійного письменства на світське в 10 ст. після прийняття християнства. У староукраїнський період вирізняють період південнослов'янського, або болгарського, впливу та власне український. Перший пов'язаний із виправленнями в церковних книгах спочатку в Болгарії з ініціативи патріарха Євтимія (Тирновського), а в кінці 14 — на початку 15 ст. в Україні під керівництвом митрополита Кіпріана та Г. Цамблака, унаслідок чого в пам'ятках 15—16 ст. активізувалося неповноголосся (*врата, древо*), **жд** і **щ** замість **ж** і **ч** (*межда, свѣща*), уживання **ѣ** замість **ь** або **е** в середині слів і **ѣ** замість **ъ** у кінці слів тощо. Правила тирновської школи системно віддзеркалені в орфографічній практиці Л. Зизанія («Грамматіка словенска», 1596).

Другий період невіддільний від імені М. Смотрицького, який нормалізував правопис церковнослов'янської мови української редакції: увів нову букву на позначення дзвінкого проривного задньоязикового приголосного **ґ**, запропонував правила використання літер на позначення голосних і приголосних звуків, уживання великої літери, слов'янської пунктуації та ін. Його «Грамматіки славенския правилное Свинтаґма» (1619) була основним підручником церковнослов'янської мови в багатьох слов'янських країнах. Норми Смотрицького швидко набули всеукраїнського визнання, вони «з невеликими модифікаціями... й нині чинні в богослужбовій сфері слов'ян там, де в літургію не введено живих національних мов», їх «використовувано і в українському світському письменстві до початку XIX ст., а на деяких теренах (наприклад у Закарпатті) — аж до середини XIX ст.» (В. Німчук).

В Україні в кінці 16 — на початку 17 ст. утвердився й побутував до початку 19 ст. заснований на етимологічних засадах історико-етимологічний правопис. У Східній Україні ним користувалися в кінці 18 — на початку 19 ст., у Галичині та на Буковині — несистемно до кінця 19 ст., а на Закарпатті — аж до 1945 (див. [Панькевичівка](#)). Теоретичні принципи цього П. пізніше обґрунтував М. Максимович (див. [Максимовичівка](#)). Упродовж 16—18 ст., коли жива українська мова потужним струменем уливалася до мови літературної, в історико-етимологічний правопис укралювалися нові орфографічні риси, що стали основою для формування специфічно української традиції: передавання буквою **ѣ** звука і незалежно від його походження (*дѣд*, *лѣто*, *сѣмь*, *вѣль*, *жѣнка*); позиційне сплутування букв **и** та **ы**, що однаково читалися й позначали голосний звук **и** ((**ы**, **і**) (пор.: *синь* і *сыній*) тощо. Такий орфографічний узус був характерним для Східної та Західної України аж до початку 19 ст.

Правописна строкатість притаманна мовній практиці І. Котляревського, з якої починається процес формування нової української літературної мови. Письменник дотримувався історико-етимологічного принципу й водночас використовував правила передачі фонетико-морфологічних особливостей української мови, вироблених на засадах фонетичного принципу; він послуговувався спільною з російською мовою абеткою, але з відмінною від неї вимовою звуків, позначених відповідними буквами (пор.: звук **і**, що походить з **о** та **е**, послідовно передавався буквою **и**, а перед **й** та голосним — **і**; звук **е** — літерами **е** після приголосного та **є** на початку слова й після голосного; звук **дж** — то як **д+ж**, то як **ж**; звук **дз** — як **д+з**; букви **ѣ** і **ь** заступали апостроф; послідовно вживалися префікси **з-**, **роз-** перед дзвінкими, **с-**, **рос-** перед глухими, а **без-** у будь-якій позиції; зберігалася написання літери **ѣ** у кінці слів та ін.).

Особливість новоукраїнського етапу полягає в тому, що в Україні, яка перебувала у складі різних держав, панував правописний різнобій (див. [Правописні комісії кінця 19 —21 століть](#)). Чинні на той час орфографічні системи об'єднують різні принципи — раніше запроваджений історико-етимологічний (максимовичівка) і поширений від початку 19 ст.

фонетичний (фонематичний): [кулішівка](#), [драгоманівка](#), [желехівка](#) та ін.

Основоположником нового П. вважають автора «Граматики Малоросійського нарѣчя» (1818) О. Павловського, орфографічна система якого зорієнтована на фонетико-морфологічний принцип із застосуванням тогочасного російського алфавіту: літерою **і** позначено звук **і** незалежно від його походження; буквою **ы** — звук **и**; літерою **ѣ** — сучасну **є**; вилучено з абетки букву **и**; замість етимологічних звукосполучень **-ться**, **-шся** використано живомовні **-цьця**, **-сся**; на місці нинішнього апострофа вжито літеру **ь**; збережено букву **ъ** у кінці слів після приголосних тощо. Максимально зближена з П. О. Павловського орфографічна практика Є. Гребінки, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Фонетичний П. підтримували І. Бецький, О. Бодянський, А. Метлинський, К. Шейковський. Спробу максимальної фонетизації орфографії за допомогою надрядкових знаків (крапок, дужок, рисок тощо), що фіксують на письмі діалектну специфіку української мови, зробив М. Гатцук. Виняткову роль в утвердженні фонетичного П. зіграв П. Куліш (див. також [Кулішезнавство](#)) як письменник, автор «Граматики» (1857), видавець журналу «Основа» (1861—62). Розроблена ним у кінці 50-х рр. 19 ст. кулішівка, попри надмірну фонетизацію, мала свого часу найбільшу популярність в Україні. Поряд із нею активно використовували драгоманівку, найсутніша методологічна засада якої — позначення однією буквою однієї фонемі: з алфавіту вилучено букви **я**, **ю**, **є**, **ї**, **щ**, **ъ**, літеру **й** замінено на **ј** (*јама*, *шчука*), м'якість приголосного передано за допомогою **ь** (*зілля*) та ін. М. Драгоманов, який змушений був емігрувати, активно впроваджував і пропагував цю орфографічну практику за кордоном. Утвердженню фонетичного П. сприяла й желехівка, що передбачала послідовне вживання **ї** не тільки на початку складу замість **йї**, але й після приголосного на місці **ѣ** та **е** (*тіло*, *ніс* — несу, але ніс — носа), а для позначення м'якості приголосних перед **е** та йотації голосного — букву **є** (*зіле*). Вона активно функціонувала в Галичині, насамперед в освітній галузі. Досконалішою формою кулішівки є фонетизований П., що використовували діячі «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства», зокрема П. Житецький та К. Михальчук: йотовані звуки **і** та **е** позначено літерами **ї** та **є**; вибуховий **г** — звукосполученням **кг**, а не буквою **г**; у кінці слова перестали вживати **ъ** та ін.

Утвердженню фонетичного (фонематичного) П. перешкодили Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876) (див. [Заборона української мови](#)). До 1905 український П. розвивався за межами України. У Східній Україні українську літературу в цей час друкували російською абеткою відповідно до російської орфографічної традиції [культивованій правопис скептично поійменовано *ярижкою* — від народної назви букви **ы** («єри» — «яри»)]. Помітним явищем у царині українського П. є надрукована 1904 «Руска правопись зі словарцем», яку підготувала «Язикова комісія», що діяла при НТШ у Львові. У цьому виданні запропоновано, зокрема, вживання букви **ї** на позначення м'якості приголосних перед **і** (*діід*), позначення м'якості приголосних перед губними приголосними (*свїт*),

написання **с** у префіксі перед **п, т, к, х, ф, ц, ч** (*скупити*), **и** в запозичених словах перед **д, т, з, с, ц, р** (*диригент*) тощо.

Важливу роль в історії становлення українського П. відіграла грінченківка — орфографічні норми, що системно впроваджував і наполегливо популяризував упорядник авторитетного «Словаря української мови» (1907—09) [Б. Грінченко](#), а саме: не вживати букви **ї** на позначення м'якості приголосних перед **і**; не позначати через **ь** м'якості приголосних перед ним (*звір*); роздільну вимову передавати буквою **ь**, а не апострофом; не відображати наслідків асиміляції у дієслівних формах перед **-ся** (*смієшся*); уживати літеру **ґ** на позначення проривного дзвінкового задньоязикового приголосного; писати **и** на початку слова перед **н** (*иноді*) та ін. Грінченківку прийнято в усіх українських виданнях та редакціях, вона трималася до 1921 (І. Огієнко, див. [Іларіон](#)).

Особливим для української орфографії є 1918, коли вийшли у світ «Головні правила українського правопису», що не знайшли свого практичного втілення. Знаковішими варто вважати наступні роки, зокрема 1919, коли АН схвалила «Найголовніші правила українського правопису», та 1921, коли вони були видані й послужили надійною базою для підготовки правописних кодексів 1928, 1933, 1946, 1960, 1990, 1993, 2019. П. 1921 містив, на думку В. Німчука, правила, «складені шляхом ретельного відбору найраціональнішого та найвідповіднішого з того, що напружували українські орфографісти кінця XVIII — початку ХХ ст.». На його основі сформовано «Правописні правила, прийняті Науковим Товариством ім. Т. Шевченка у Львові» (1922), що небезпідставно вважають великим досягненням у справі творення соборного П. для всіх українців.

Від 1925 розпочато роботу над упорядкуванням нової редакції українського П., яку затвердила 1928 РНК УСРР (т. зв. скрипниківський П., або скрипниківка; див. *М. Скрипник*). Вона передбачала передачу іншомовного **g** через українську літеру **ґ** у словах, запозичених після 1860; чужомовного **l** як м'якого, тобто **лі, ля, льо, лю, ль**, у новіших (після 2-ї половини 19 ст.) запозиченнях із західноєвропейських мов (*аероплян, бальон, б люза, альгебра*); грецького **θ (th)** через **т**, а не **ф** (*катедра, Теофан*); початкового **e** в чужих словах через **е**, а не **є** (*Європа*), за винятком давніх запозичень із грецької мови (*єретик*); дифтонгів **au** та **uo** через **ав (яв), ов (авдиторія, Штравс)**; відмінювання «чужих» іменників *авто, бюро, депо, кіно, мотто, пальто, піяніно, трюмо, саго, цицера* як відповідних українських та ін. Цей П. активно побутує в діаспорі й дотепер, а графічно-орфографічні зміни доби незалежності пов'язані з апелюванням до його окремих методологічних засад.

1933 скрипниківський П. покритиковано передусім за «штучне відмежовування української мови від російської», переглянуто й суттєво змінено. Зокрема, ліквідовано «націоналістичні правила» щодо П. іншомовних слів, усунуто орфографічні форми, що

«засмічували» сучасну українську мову архаїзмами, непотрібними паралелізмами, провінціалізмами; змінено правило про вживання роду в іншомовних словах; анульовано націоналістичну модель нормування географічних назв; відкореговано граматичну термінологію. 1938 розпочато чергову процедуру реформування українського П. Її завершенням стало затвердження 1945 й запровадження до обов'язкового вжитку 1946 «Українського правопису», який ще відчутніше дистанційовано від «Українського правопису» 1928 й максимально наближено до російських орфографічних практик. Рекомендовано, зокрема, закінчення **-і** в родовому відмінкові однини іменників з **-ен-**: не *імени*, а *імені*. 1960 офіційно затверджено його 2-е видання з незначними виправленнями та доповненнями. Вони стосувалися головню тих норм, що відображені в опублікованих 1956 «Правилах русской орфографии и пунктуации». В «Українському правописі» 1990 продубльовано норми, закладені в попередніх виданнях, і водночас запропоновано нововведення: відновлення літери **ґ** (*ґирлиґа, Ґудзь*); уживання великої букви в релігійно-культурній сфері (*Бог, Біблія, Великий піст*); закріплення за кличною формою статусу кличного відмінка з притаманною йому специфікою граматичного вираження (*женче, гусята*); передача французького **и** українським **у**, а не **ю** в слові *журі*, прізвищах *Жуль Верн, Жусьє*; написання компонента **пів** разом із загальними (*піваркуша, пів відра*) та через дефіс із власними (*пів-Києва*) назвами; аналогічне написання частки **не** в ролі префікса (*нелюдина; не-Європа*); уживання з апострофом імені *В'ячеслав*, загальних назв на зразок *пів'ящика, дит'ясла*; неподвоєних букв на позначення приголосних у невідмінюваних загальних назвах іншомовного походження (*анали, стакато*); поширення «правила дев'ятки» на окремі апелятиви (*бравісимо, півнісимо*) та ін. «Український правопис» 1993 суттєво не відрізнявся від попереднього.

Важливим моментом у реформуванні української орфографічної системи став підготовлений відомими вченими, прихильно сприйнятий на 4-му Міжнародному конгресі українців (Одеса, 1999), але не затверджений «Український правопис» 1999 за редакцією В. Німчука, що містив 20 суттєвих змін. Вони стосувалися орфографії питомих слів та давно засвоєних запозичень, а також слів іншомовного походження: уживання літери **и** на початку слів (*инший, иржа*), закінчення **-и** в родовому відмінкові однини іменників четвертої відміни з **-ен-** (*імени*), третьої відміни з кінцевою групою приголосних (*радости*), а також у словах *крови, любови, осени, соли, Руси*, паралельних форм *ефір/етер* [на місці букви **Ѡ (th)**], **ія** всередині слів іншомовного походження на місці *ia* (*артеріяльний*), **ь** після **р** в іменах по батькові — *Ігорьович, Лазарьович*; поширення «правила дев'ятки» на правопис іншомовних власних назв (*Едип*); написання слова **пів** у значенні «половина» тільки окремо від сусідніх слів (*пів ночі, пів України*) та ін.

«Український правопис» 2019 охопив зміни, що не є радикальними, значний відсоток їх базується на засадах варіантності, як-от: передавання буквосполучення **Ѡ (th)** у словах грецького походження буквами **ф** і **т**: (*анафема* й *анатема, Афін* й *Атени*),

буквосполучення **ау** й **ав** (**аудиторія** і **авдиторія**), звука **г** у прізвищах та іменах людей літерами **г** і **ґ** (**Вергілій** і **Верґілій**); уживання початкових голосних **і** та **и** в іменниках **ірій** і **ирій**, **ірод** й **ирод**; закріплення закінчень **-у**, **-а** (у твердій та мішаній групах), **-ю**, **-я** (у м'якій групі) за іменниками другої відміни чоловічого роду, які є назвами населених пунктів і не містять у своєму складі суфіксів **-ськ-**, **-цьк-**, **-ець-**, **-ів-** (**-їв-**), **-ев-** (**-єв-**), **-ов-**, **-ин-** (**-ін-**), **-ач-** (**-яч-**), **-ич-** та формантів **-бург-**, **-град-** (**-город-**), **-піль-** (**-поль-**), **-мир-**, **-слав-**, **-фурт-** (**Чорнобил ю** й **Чорнобиля**) (пор. із неваріантною нормою: **Бердян+ськ-а**, **Мир+город-а**), **-і** та **-и** за іменниками 3-ї відміни однини родового відмінка на **-ть** (**гідність** → **гідності** й **гідности**), а також за словами **кров** (**крові** й **крови**), **любов**, **осінь**, **сіль**, **Білорусь**, **Русь**; уживання префіксів **архі-** й **архи-** в назвах церковних звань, титулів та чинів (**архимандрит** й **архімандрит**). 3-поміж неваріантних орфографічних змін — передавання буквою **є** звукосполучення **je** у слові **проєкт** і похідних від нього утвореннях; подвоєння букв у слові **священник**; написання окремо невідмінюваного числівника **пів** із наступним іменником (**пів міста**, **пів Києва**); уніфікування правила написання слів разом із першими іншомовними та питомими частинами на голосний і приголосний: **абро-**, **авіа-**, **агро-**, **гео-**, **фоно-**, **іно-**, **архі-**, **супер-**, **топ-**, **флеш-**, **іншо-**, **інако-**, **лже-** та ін.; уналежнення імен **Ігор** та **Лазар** до іменників м'якої групи на **-р**, які мають у кличному відмінкові закінчення **-ю** (замість **-е**; пор. також: **Ігорьович**, **Лазарьович**); уведення правила вживання закінчення **-у** в абстрактних іменниках другої відміни чоловічого роду, що називають віртуальні, соціальні та інші мережі (**інстаграму**, **ютубу**); вирізнення правила творення фемінативів за допомогою продуктивного суфікса **-к-(а)** й менш уживаних **-иц-(а)** та **-ин-(а)**, рідковживаного **-ес-(а)** й ін. (**авторка**, **верстальниця**, **кравчиня**, **патронеса**); узаконення орфографічної норми про відсутність транслітерування білоруських та російських імен, а передання їх українськими відповідниками (**Олександр**, **Віра**) та ін.

Одним із сучасних першочергових завдань є створення єдиного П. для всіх українців світу, про який заявлено на Міжнародному конгресі україністів, що відбувся 1991 в Києві.

Рекомендована література

1. Український правопис. К., 1960, 1990, 1994, 2019;
2. Огієнко І. Історія української літературної мови. К., 1995;
3. Німчук В. В. Проблеми українського правопису ХХ — початку ХХІ ст. Кам'янець-Подільський, 2002;
4. Історія українського правопису XVI—XX століття: Хрестоматія. К., 2004.

Бібліографічний опис:

Правопис / М. І. Степаненко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. – Режим доступу:

<https://esu.com.ua/article-885239>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).